

AZ ANGYAL

„Fejem hajszálainál többek / alaptalan gyűlölőim
erőimnél erősebbek / hazugságból ellenségeim
amit nem raboltam / azt kell megfizetnem.”

Zs. 69,5

SZÍNEVÁLTÓZÁSA

1.

1921 kora nyarán Walter Benjaminsnak sikerült szert tennie vágyainak hön áhított tárgyára, Paul Klee egy évvel korábban készített akvarelljére, az *Angelus Novusra*. A képtől valósággal megbűvölve az általa éppen akkor tervezett, de végül meg nem valósult lapnak is a kép címét adta volna. A július 15-én huszonkilencedik születésnapját ünneplő Benjaminsnak legközelebbi jó barátja, Gershom (ekkor még Gerhard) Scholem egy hét strófából álló költeménnyel kedveskedett. Az *Üdvözlét Angelustól* címre hallgató versben – a cím távolról utal az *Angyali üdvözlésre* – mindvégig a falon függő kép beszél a címzetthez, azaz a szoba lakójához, akiről nem nyilvánvalóan eldönthető, hogy maga az ünnepelt-e. A költemény keletkezésének idején ugyanis a kép még hónapokig Scholem lakásának falát díszítette Münchenben, s csak később, lakáshelyzetének rendezése után jutott el Berlinbe Benjaminshoz.

A költeményben megszólaló angyalnak láthatólag sejtelve sincs még arról, hogy csaknem húsz esztendővel később – Benjamin utolsó művében – a történelem angyalaként fog az események láncolatára mint egyetlen katasztrófára meredni, tágra nyílt szemekkel. A hang, amelyen megszólal, kifejezetten gyermekversszerűen hat, mondókaként ismétlődő ritmusa találan illeszkedik az akvarell gyermekrajzra emlékeztető vonalaihoz és az angyal arcának maszkszerűre alakí-

tott bohócvonásaihoz. Együgyűen előadott mondanója komolyság és csúfondarosság között botladozik szelíden: égből alászállt jelenésnek mondja magát, akit nem érint közelről sem a város, ahová küldetett, sem a szoba lakója, akinek a falán függ. Saját világát, ahonnan származik, a mérték, a mélység és a világosság világaként írja le. A lényét egybetartó erők ebben a lenti világban csodának tűnnek. Ezután következik a húsz évvel később (1940), a *Történetfilozófiai tézisek* IX. töredékének mottójává lett strófa, amely szerint szárnyát már elröppenésre tárta szét, s immár visszatérne oda, ahonnan érkezett, mert itt maradása nem ígér sok boldogságot. A már-már fájdalomossá görbülő sorokat újból a fokozódóan együgyű csúfondarosság követi: saját, jelentéssel telített tekintetéről beszél, amely sosem válik üressé, valamint arról, hogy nem csupán annyit tud, amennyit hirdetni kell, hanem még annál is többet.

Végül az annak idején nyilván nagy derűtséget keltett záró szakasz jön: teljességgel nem szimbolikus dolog vagyok, mondja, nem jelentek többet annál, mint ami vagyok, hiába forogtad hát ujjadon a varázsgyűrűt, „nincs semmi értelmem”.

Fél évszázaddal későbbi írásában (*Walter Benjamin és angyala*) Scholem szinte mellékesen tesz említést arról, hogy az angyal gyermekien nagy feje körül rendetlenül lobogó fürtök kócosan gomolygó iratkeercseket ábrázolnak. Nem tudhatjuk, hogy ennek a részletnek a megfigyelésében játszott-e szerepet, hogy időközben – a IX. tézis befolyására – a kép Scholem szá-

mára is a történelem angyalává lett. Mindenesetre a költemény ifjúkori, még közös angyala erről nem szólt. Az idővel mottóvá érett strófa azonban mint ha egyszer s mindenkorra meghatározná egy mozzanatot, bármikor nyúljon is Benjamin a későbbiekben Klee angyalának alakjához: az angyal vagy elszállni vágyik valami elől, vagy legalábbis hátrál valamitől, miközben tekintete vagy fogva tart valamit, vagy ő mered valamire, ami fogva tartja. A valamiképpen fogságba esett vagy legalábbis égi visszatérésében késleltetett angyal képe Scholem versében merült fel, és ezt kapcsolja össze Benjamin azzal a talmudi legendával, mely szerint Isten minden pillanatban angyalok egész tömegét, *új és új angyalokat* teremt, azzal az egyetlen megbízatással, hogy elzengjék dicsőítő éneküket az Ő trónja előtt. Mikor az ének utolsó hangja is elhagyja ajkukat, semmivé foszlanak. Ezeknek a mindig *új angyaloknak* az egyike akad fönny Klee akvarelljének gyűrt papirosán, s bár *szárnya kész elröppenni már*, tekintete velünk marad a spanyol határtól a jeruzsálemi Izrael Múzeumig.

2.

Az 1933-ban Németországból menekülő Benjamin már mintha úgy látná, hogy az angyal megteremtése során valami végzetes baleset történt, s hogy a kép megszerzése mintegy eltérítette azt az isteni trónhoz vezető úttól. Mióta az angyal belépett a semmiből Klee könnyed kézzel papírra vetett vízfestményébe, amely a fogságában tartja, s ahol először Scholem verse próbálta szóra bírni, tekintetét némán szegzi megfigyelőjére, s torkára forr az a dicsőítő ének, ami létének egyetlen értelme. A talmudi legenda már önmagában is különös útra téríti az angyalokat. A bibliai szó – a *mal'ach* – félreérthetetlenül küldöttet, követet, hírvivőt jelent, Isten üzenetének hordozóját. A zsol-tárok számos esetben buzdítják az angyalokat is Isten dicsőítésére, ezzel mintegy a saját küldöttjükké téve őket. A legenda azonban a Teremtő önmagához küldött követeként fogja fel ezeket az angyalokat. Isten saját magának szóló, mindig azonos üzenetek végtelen sokaságát teremt, amely üzeneteket meghallgatásukkal semmisíti meg. Az akvarell fogságába esett üzenetet tehát még nem volt alkalma meghallgatni. Mivel nyilván emlékszik minden egyes üzenethordozóra, hiszen maga teremtette őket, végtelen türelmével várnia kell e még hiányzó követ megérkezésére.

A zsidó tradíció szerint, bár a történelemben Isten uralkodik, legalábbis a Messiás eljöveteleig hiába keresnénk trónját a történelemben belül. Arra a kérdésre, hogy hol is trónol voltaképpen, e tradíció egyik válasza így hangzik: *Izrael dicsőítő énekein trónol*. A zsol-

tár e különös képe szerint Izrael népe az üzenethordozók gyülekezete, amelyben a küldöttnek a létezése adta feladata, hogy énekével létesítse és támogassa Isten trónját, aki viszont az üzenethordozók szakadatlan teremtésével biztosítja trónjának folytonosságát. Szigorúan a történelem felől nézve az e dicsőítő énekekben felcsengő hang ugyanúgy a semmiből bukkan elő, akárcsak a trón, ami előtt zeng. Az éneklő dicsőítés a történelem közegében hangzik föl, de oka és anyaga nem a történelemből való. A történelem immanenciájába zárt transzcendencia. A minden történelem utáni jövőt várja és ünnepli, énekén nincs az időnek hatalma. A történelem persze tud minderről, ezeknek az énekeknek a szüntelen zengése nem maradhat előtte titokban, de mivel önmagát mindent átfogónak tudja, gyanakvó ellenszenvvel hallgatja. Már amikor hallgatja.

A Németországból elmenekült Benjamin ibizai magányában sóvárgott Klee otthon hagyott képe után, s a hozzá fűződő személyes viszonyának titkait firtatta noteszfeljegyzéseiben. A történelem eközben egyetlen gyilkos képbe fogta az angyalt, és nem engedte le többé szobájának faláról.

3.

Benjamin utolsó írása, az 1940-es *Történelemtudományi tézisek*, amelyben Klee festményének alakja mint a „történelem angyala” jelenik meg, első fragmentumában különös állítást kockáztat meg. Kempelen Farkas híres sakkozó automatáját idézi fel, amelynek törököt ábrázoló bábuja állítólag azért volt legyőzhetetlen, mert az asztal mélyén egy púpos, zseniális sakktudású törpe lapult, aki a bábút valamilyen mechanikával onnan irányította. Benjamin állítása szerint az úgynevezett „történelmi materializmus” is legyőzhetetlenné válik filozófiai ellenfelei számára, ha – a sakkozó törökhöz hasonlóan – rejtve a szolgálatába fogadja a teológiát. A teológia ugyanis manapság kicsi, csúf és rejtgetni való, állapítja meg ironikusan, miközben azonban nyitva marad az a kérdés, mi is a helyzet magával a történelemmel. Benjamin saját történelemtudományi téziseinek szerkezete valóban a sakkozó török mintájára épül fel, ahol a sakasztal mélyén a majdan eljövendő messiási kor teológiai fogalma irányítja a gondolkodó fogalmi kezében a bábuk lépéseit, s ahol a „sötét feladta” bejegyzés után a megváltott emberiség áll fel majd diadalmasan az sakktáblától. A történelmi materializmus önképével szöges ellentétben, itt tulajdonképpen az osztályharcos marxizmus jelenik meg a teológiai tartalmak „köntöseként”.

Nagyjából Klee festményének megszerzésével egy időben keletkezik Benjamin – címével Spinozára uta-

ló – *Teológiai-politikai töredéke*. Alapállítása a zsidó eszkatológiai hagyomány legmélyebb értéséről tanúskodik: a történelem és a történelmet beteljesítő Messiás között semmiféle összefüggés nincs. Pontosabban: ilyen összefüggés egyedül a Messiás felől létesül, mintegy utólag, a történelem felől tekintve azonban semmi sem irányul e végpont felé. Ez egyben azt is jelenti, hogy a történelmen belül állva lehet – sőt, talán kell is – reménykedni a messiási Ország majdani eljövételében, ám ennek az időben nincsen semmiféle jele, s a történelem maga sem a jele tulajdon, majdani végének. A remény nem történelmi termék. Így tekintve, a történelem kifejezetten kísértés, amely – előre utaló jelek és beteljesedésükre váró indítékok híján – folytonosan azzal az eszmével kísérti meg az emberiséget, hogy a Messiás és Ország nem jönnek el sosem. A történelem tehát a gyengék és az erősek szétválasztására van: a gyengék hisznek a történelemnek, és arra következtetnek – teljes joggal –, hogy nincsen Messiás, míg az erősek inkább hisznek a Messiásnak, mint a saját szemüknek és a történelemnek.

Korunk uralkodó szektája azonban egy harmadik csoport. Széltében-hosszában elterjedt felfogásuk szerint az Ország eljövételét kizárólag a történelem rosszindulata gátolja, s az Ország már rég eljött volna, ha ezekkel az ellenerőkkel sikerült volna leszámolni. Szerintük a történelem majd' minden eseménye a célra mutat, vagy pozitíve, vagy negatíve vonatkozik a messiásira. E szekta gyűlölete elsősorban a pusztán reménykedőkre koncentrálódik, mert nemcsak hogy nem vesznek részt a történelemben, annak immár kész, csak még meg nem valósult végrehajtásában, de ráadásul élni akarják a remény, és nem a történelem életét. E reménykedőkre zúdítják ezért a történelem még mindig fennállásának minden felelősségét, arra kényszerítve őket, hogy szűnjenek meg a remény népének lenni, és váljanak végre – hozzájuk hasonlóan – a történelem népévé. A történelem körülzárja az angyalt.

Az angyalt „bekerítő” valóságos történelem pedig továbbra is ragaszkodik ahhoz az allegóriához, amivel Kempelen szédítette a nézőit. Most, hogy már fellebbent a fátyol a titokról, s mindenki számára láthatóvá lett az asztal mélyén rejtőző púpos törpe, az allegorizáló történelemszemlélet arról gyözködi a publikumot, hogy éppen ez az elrejtett sakkozó a „köntös”, ami mögé a zseniális török bábu rejti gépezetének páratlan tehetségét. A rejtőzködő púpos törpének – a teológiának – mint köntösnek a fogalma, az allegorézisben gyökerezik. A történelmi materializmus a középkor vallási és teológiai küzdelmeit rendre mint valójában politikai-társadalmi harcokat fogta föl, amelyek – korukhoz alkalmazkodva – vallási köntösben jelentkeztek. E felfogás belső nehézsége nyilvánvaló: a gyöke-

rében nem vallási természetű konfliktusok mintegy a kor általánosan vallásos természetének a „kedvéért” öltenek maguk is vallási „köntöst”, ezzel is hozzájárulván nyilván ahhoz, hogy minden más szándék is vallásos „köntösben” jelentkezzen, ők immár az előbbi konfliktusok „köntösének” a kedvéért, és így tovább. Minden eddigi történelem a „köntöst” hordozók története.

A történelemnek ez a filozófiai értelmezése a valóságra alkalmazta a késő ókor és a középkor több rétegű Írás-értelmezési technikáját. Ami *betű szerint* vallási ellentétnek látszik, az mélyebb, *allegorikus* értelme szerint szociális küzdelem. A történelmi materialisták a mai napig ragaszkodnak ehhez az allegorikus értelmezéshez, miközben egy döntő ponton alulmaradnak a középkoriakkal szemben. A régiek allegorizálása ugyanis ontológiailag is megalapozott volt: az értelmezés által feltárt különböző jelentésrétegek egytől-egyig maguk is léteztek. A lét maga is többrétegű volt számukra, hiszen ez a tény indokolta egyáltalán a többrétegű értelmezés létjogosultságát. Az újplatonista emanáció valamilyen elmélete nélkül az allegorézis alaptalanává válik: ha nincsenek emanációs létrétegek, akkor a valóság allegorikus megfejtései nem egyebek dogmatikus időtöltésnél. Ez az ismeretelméleti allegorézis filozófiailag illegitim.

Valószínűleg innen fakad, hogy a mai Nyugat képtelen felismerni és azonosítani a vesztere törő – külső és belső – erőket. Ellenségeit rendre megfejteni törekszik, mint a nyomor, az elmaradottság, az elnyomás vagy a különböző – jogos és jogtalan – sérelmek allegóriáit, köntöszeit. Gesztusainak címzettjei így mindig az allegória megfejtett tartalmai, s figyelmen kívül hagyják a pusztán allegóriának tekintett megnyilvánulási formát. Aki a Nyugat – és az annak részét alkotó Izrael – elleni háborút vallási harcnak tekinti, azaz hisz a támadó szavainak, és nem törekszik azokat allegorikusan visszavezetni valami másra, nyomorra, egykori sérelmekre, gyarmati elnyomásra vagy elmaradottságra, arra a mai Nyugat valahogy úgy tekint, mint a korai, még erőteljesen allegorizáló egyház tekintett a judaizmusra. Keménynyakú megátalkodott, aki megrekedt a betű szerinti, vagyis a tisztán test szerinti értelmezés szellemtelenségében. Pedig – a felvilágosult humanizmus e megszállottai szerint – a Messiás Országát már rég eljött volna, ha a megátalkodottak hajlandók volnának végre az „egyházban” megnyílt allegorikus történelem-értelmezéssel élni, vagyis rányitni szemüket a történelmi folyamat és a Messiás közti – szerintük igenis létező – összefüggésre.

Korunk ideológiai kultúrája a legmélyebb filozófiai hagyományt követi. Thalész ősmódozata, hogy tudniillik „minden víz”, azt mondja, hogy minden a víz megvalósult allegóriája. Hogy a vizet nevezzük-e az

egyetlen tulajdonképpeni lényeknek, vagy a társadalmi osztályharcok történetét, az allegorikus „megfejtés” módszerén mit sem változtat. A valóság nem egyéb, mint a kiszemelt lényeg köntöse.

A Közel-Kelet köré csomósodott problémák kapcsán Európa és Izrael viszálja abban a kölcsönös értetlenségben ragadható meg, miszerint Izrael tökéletesen magára marad azzal a tudásával, hogy ellenségei nem allegorizálnak. Hogy a megsemmisítésére törő vallási vagy pszeudo-vallási gyűlölet nem valami másnak – szegénységnek, elmaradottságnak, gyarmati elnyomás elleni harcnak – az allegorikus kifejeződése, hanem pontosan az, ami. A megsemmisítésére törő vallási gyűlölet. A Nyugat számára Izrael keménynyakú ragaszkodása a rá irányuló gyűlölet betű szerinti értelmezéséhez utólag igazolja a test szerinti jelentés képviselői iránti hajdani megvetését. Ugyanakkor azt a tényt, hogy Izrael tanítómestere azzal kapcsolatban, hogy ez a gyűlölet nem allegória, hanem betű szerinti valóság, éppen ő, Európa volt, sűrű homállyal fedi el maga elől.

4.

A történelem népei a történelem közegében küzdenek lehetőleg örök fennmaradásukért, amin az időbeli örök megmaradást értik. Országaik, nyelveik, törvényeik élnek az idő életét, fogyatkoznak és megújulnak. Az idő hatalmának engedelmessé néznek szüntelen farkasszemmel az események láncolatával, amelynek egészen odaadják magukat. Az a lény azonban, aki – értelemszerűen örök – életét a történelmen kívül tengeti, az eseményeknek ezt a láncolatát szükségképpen nem egymást követő folyamatoknak látja, hanem az idő csapásai alatt elszenvedett „egyetlen katasztrófának”. A történelem anygala „arcát a múlt felé fordítja”, vagyis az *egész* történelem felé, amely számára immár egyetlen – hiszen elmúlt – katasztrófa. Ez a múltegész végtelen gyűlölettel és értetlenül néz vissza az angyal tágra nyílt szemébe, mert minden pillanatában a történelmet túlélő, örök győztest látja benne. Az angyal feje körül borzasan lobogó irattekercseken ott áll a katasztrófa leírása múlt időben.

Benjamin halálát követően Klee képe végül elhagyta Európát, és Scholemhez került Izraelbe. Arcát a múlt felé fordítva, az ő szobájának falán is hiába igyekezett szárnyait összezárni, feltámasztani a holtakat, és összeilleszteni, ami széttörtött. A történelem Paradicsom felől támadt szélvihara mozdulatlanúságra kárhoztatja, és arra kényszeríti, hogy úgy viselkedjék, mintha maga is a történelem lakója volna. Scholem halála után özvegye a képet a jeruzsálemi Izrael Mú-

zeumnak adományozta, ahol az állandó gyűjtemény részeként mered a szembefújó szélvészre. Írott tekercsektől körüllobogott fejével bezárult a rá neheztelő történelemben, s az arcába vágó vihar visszapréseli elmondandó üzenetét tágra nyitott szájába. A történelem felől tekintve úgy fest, mintha hangtalan hátrálása a jövő felé maga az üzenet volna. Holott csak nem tudja elmondani. Ha elmondhatta volna, nyomban visszarángolhatott volna oda, ahonnan érkezett. A történelem rosszindulatú orkánja nem egyszerűen túlharsogja az angyal gyermeki csengésű hangját, hanem beléfojtja a szót.

Ha egyszer majd visszatér oda, ahonnan érkezett, mindazok tekintetét is magával viszi, akikre ideát tekintett. Odaáll végre a trón elé, és akadály nélkül kiéneklé a torkából – dicsőítésbe fonva – mindazokat, akikkel találkozott. Azután megnyugodva semmivé foszlik, mert immár minden üzenetet átadott. Mindent elénekel, amit itt lent látott, és a megszűnése előtti utolsó pillanatban csakugyan a történelem üzenethordozó anygala volt: a történelemben zártak üzenetét adta át a legilletékesebbnek.

5.

Van Elie Wieselnek egy regénye, *Az eskü* a címe. Egy örült vénembert ábrázol, aki gyermekkorában egymaga éli túl falujának véres pogrom általi teljes pusztulását. A holtak megesketik, hogy nem csupán emlékezni fog rájuk, hanem gondoskodik is róla, hogy az egész falu és annak minden egyes lakója tovább élhetti együgyű, megszokott életét az ő lelkében. A kocsis kurjongatva hajtja tovább a lovait, a rabbi gyerekeket tanítgat a Tórára az imaházban, a kémények telente füstölnek, házasságok köttenek, és újszülöttek látnak napvilágot az örült szívében. Mikor megöregszik, és a halálát közeledni érzi, vadászni kezd valakire a város utcáin, akire rábízhatná a faluját, hiszen az életén túl is köti az esküje. Ő a történelem anygala. ■ ■ ■

Tatár György: Salgótarjánban született 1947-ben. Az ELTE BTK Filozófia Intézetének címzetes egyetemi tanáraként ment nyugdíjba. Jelenleg Svájcban él.